

ԲՈՒՍԱԲԱՌՈՒԹԻՒՆ

(Sbu j'el 170)

80. Աղաւնարօտ. Աղվանարօտ. Աղուննարօտ. Աղաւնեկ. Աղաւնիճ.

81. Աղվնու ծիրտ.

Այսքան իրարու մօտ և հեռի անուանց՝ գտնէ առաջինին և վերջինին մէջ տարբերութիւն պիտի ըլլայ, այսինքն տարբեր բոյսք պիտի ըլլան. բայց գժար է որոշելն. նոյն իսկ Եւրոպացիք կու չփոթեն ասանց դիմաց դրուած արաբացի աւնունները, և կ'ըսեն, թէ երկու տեսակք են. նոյնպէս կ'ըսէ մեր Ամասիացին ալ, բայց չորոշեր, այլ նոյնացընէ կամ նոյնանիչ համարի երկու անուններն ալ. ինչպէս հին բժշկարանն ալ կ'ըսէ. «Աղվանարօտ՝ Աղվնուծիրտ». իսկ Ամիրտ. երկու անուններն ալ արաբերէն երկու տարբեր անուանց տակ հաւատար գրէ. որոց մէկն բուն Աղաւնարօտ նշանակէ, և է «*فراخ*» (فرخ), որ է Կօկարձին օրի. ինքն խոտ մի է որ ի ջրի տեղեր կու բուսնի, և տերեւն » սպիտակ և երկան կու լինի թիզ մի. և աղաւնիքն այսոր ի տակն կու օթին »: Եւրոպացիք այս բուսոյ սեփականած են *L. Verbenae*. *Φ. Verveine*, Ռ. Желтосиякы կոչուածը: — Իսկ միւս արաբերէն անունն է Համամա, *الحام*, զոր նոյնպէս գրէ Ամիրտ. և կ'ըսէ, «Համամայ. ինքն ծառմն է փոքր, և կուշներ » (ողկոյզներ) ունի. և ծաղիկ ունի սպիգուն, և հոտն անուշ, և ինքն երեք » ցեղ է. և լաւն ույն է որ ոսկուն գունովն լինի և թափա և չոր... Ասեր է » զրոցս շինողն, թէ Համաման երկու ցեղ է, Ամամուն և Ամունան, և պարս. » կերէն Մահուշու կ'ասեն. մէկ ցեղն յայտնի է (այն որ) ի Դիրազ Մահուշու. » և մէկ ցեղմն ալ կայ որ ի Փարսիեօշան (Ջարխստ) կու նմանի. և փայտն » դեղին է՝ որ ի կարմրութիւն կու քլտէ, և տերեւն կանաչ է և մանր, և » ծաղիկն դեղին և փոքր է, և երկայնութիւնն մէկ վաճաղ է, և լաւն... ի » Հայոց գայ և անուշահոտ լինի. և լսեցաք որ հայերէն Աղվնարօտ ասեն ո: Ուրիշ Բժշկարանք լաւ տեսակն յԱնտիք և ի Մէրօթին կ'ըլլայ կ'ըսեն. մէկն ալ, «Համամայ՝ կարմիր հունտ է, ի Մարտին լինի. աղէկն առողջ պիտի»: Այս Համամայն ըստ Եւրոպէացոց է Ամիրտովաթայ Ամամուն կոչածն. *L. Amomum*, *Φ. Amome*. Ռ. АМОМЪ, և յատկապէս *Am. Racemosum* (Շատողկոյղ) ըսուածն. բայց ոմանք կարծեն Երիբովի վարդ ըսուածն, ոմանք տարբեր բոյս մի: — Եւհրի մանեանն Աղաւնիճ կ'անուանէ առաջին տեսակը (*Verbena*), և ¹¹12 ոմանպէս ցօս գուն է կ'ըսէ, անկիւնաւոր, երկայնկեկ ձազարածեւ կապոյտ կամ. ներմակ ծաղկներով, արմատն մատնաշափ հաստ մանրիկ թելերով:

Աղաւնոյ ծիրուն ալ տարբերէն խորոշ ել-Համեամ կոչուի, կամ խարսի ալ-Համեամ, ըստ Ամիրտ. որ յիշ ուրիշ անունն ալ ճաշգի ճանցում կամ ճոռ ճօն տօմ, ըստ Պէյթարայ. բայց ասոր բացատրածն հողային նիւթ մ'է և ոչ բոյս. սա, կայն փոսանկ թարգմանիչն բուսեղէն համարի, Liebens ըստածնեբուն ցեղէն:

Այսչափ ըսածնեբէս ետեւ՝ ինձ կ'երեւի Աղաւնարտ անունը՝ սեփականել Ռայ ըլ-Համամի. Աղաւնոյ ծիրուն՝ ինչ որ դիմացը յիշեցինք քիչ մի վերը. իսկ Համամայն կոչելի է կամ նոյնպէս, կամ Դիւի Մոռչի, ինչպէս տեղ մի կոչուած է: — Տես և ի կարգին զՀամամամ:

Աղաւնոյ ծիրուն՝ ուրիշ Բժշկական բառգիրք՝ գրէ Lieben, Քարի քոս կամ ծանգ, և յարմար է:

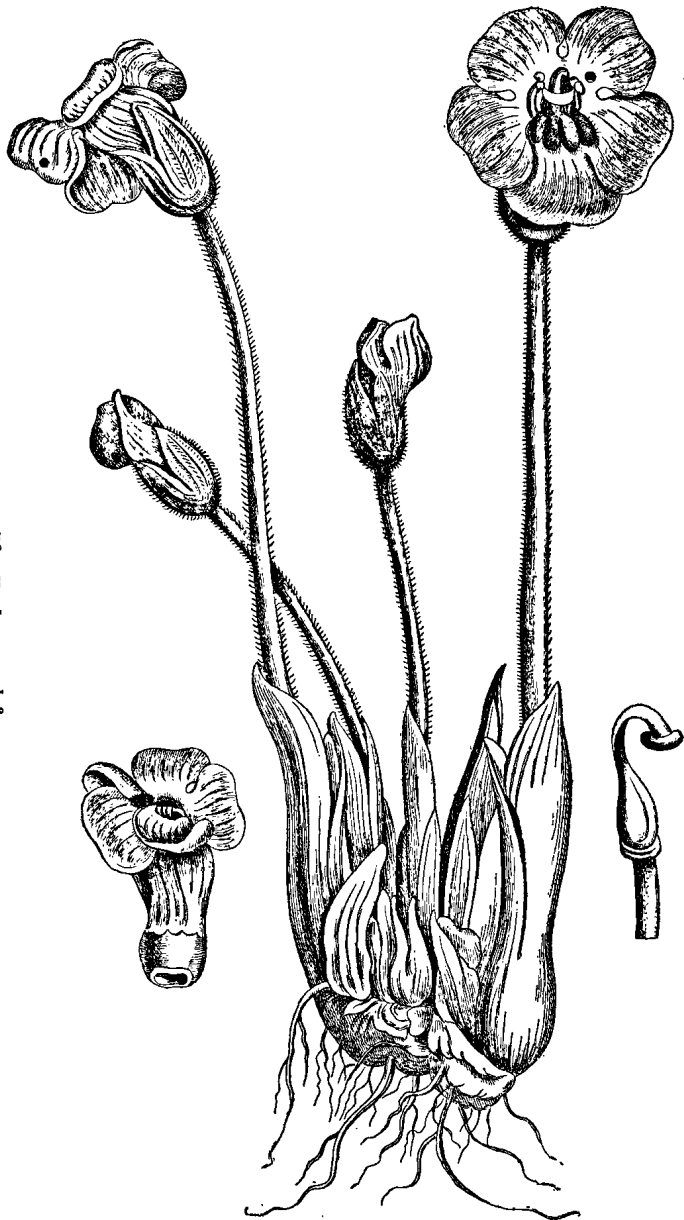
52. Աղբաղբուկ.

Տես ինչ որ ըսինք Աղաբաղբուկ բառին համար. Բժշկարանք ոմանք այս անունն կու տան Արաբաց Ֆու բառին, որ է ըստ բուսաբանից՝ Valeriana, կամ լաւ եւս Valerianella. Ռ. ВУЛАДІРЬЯНЪ. Ամիրտուլվաթ այսպէս կու ստորագրէ զՖու. « Որ » է վայրի Սնկոչ. մանր տակեր է անուշահոտ. և լաւն այն է որ նոր լինի և » հոտն սուր լինի... Խպն (Պէյթար) տե՛, թէ ինքն վայրի Սնկուլն է. և տերեւն » նման է քարաւիտին տերեւին, և այլ մեծ. և որձան կանգուն մի է և այլ եր. » կան է և կոկ լինի, և գոյնն նման է Ֆիրի? և այն որ խիստ հաստ լինի և » հաստութիւնն քան ի ճկլթի մի չափ է, և տակն անուշահոտ է », և այլն: Գրեթէ ճիշտ թարգմանութիւն է Պէյթարի, բայց սա կու յիշէ ալ որ այս բոյսս գտուի յատկապէս Պոնտոսի ծովեզերքը:

53. Աղբերաց արին.

Այս անուամբ երկու տարբեր նիւթ կ'իմացուի հայերէն. մէկն ծաղիկ, մէկ այլն հիւթ կամ խեժ մի, որոյ համար գրէ Ամիրտ. թէ արաբերէն « Տամ ըլ-ախպայ » կոչեն (Տիւմ էլ ախուշէն)... ինքն կարմիր է և ի Յօմանին (Եմէն) կղզին լինի, ո անտի կու բերեն. և երկու ցեղ է. լաւն կարմիր է և յստակ»: Ուրիշ տեղ ալ կ'ըսէ. « Կարմիր է գէտ Զննուֆրն, և յալից դեղերն մտնու »: — Ուրիշ Բժշկարան և Գալիենոսի բառք գրեն. « Դարաշխեն (Տարիչգան կամ Տարիչան) և խոնհաւաշան՝ Աղբրաց արուն » յետին բառն պարսկերէն է: هوجا و شانه խոն սիւաշան, և նշանակէ փշապի արին, ինչպէս և Լ. Sanguis Draconis, և Փ. Sang-Dracōn. Ռ. Красный шавель. Հասարակաց ծանօթ է այս խեժն կամ հիւթն, որոյ բերօղն ալ Արմաւենեաց ցեղին վերաբերեալ եղեգանման ծառ մ'է, Calamus draco. — Ասար բժիշկ կ'աւելցընէ. « Աղբէր արուն՝ լաղինն Սանկիս տրաքօնիս և փաթեհնիւմ ». Ետքինս Parthenium ուրիշ տեսակ բոյս է: — Ստ. Ռոյքեան ալ կ'ըսէ. « Փուշ է սպիտակ, մեծ իբրեւ զգորբ ծառ, զծաղիկ վարդի » (նման). որոյ արմատն աղնիւ իւղ լինի. Aspalathus (ի) բառս Գաղիենոսի ». այսպէս նշանակեն և Բժշկարանք ոմանք վերոյիշեալ Տարիչան և խոն սիւաշան բառից դիմաց: — Տես Դարչիւն:

Մեր հայկական Աղբերաց արինն հիմայ ալ ծանօթ՝ ծաղիկ մ'է, և ծաղկանց թաղաւոր կամ թաղաւի իւրրանք ըսել, զոնէ մեր երկրին մէջ. մեզի պանծալի,

տաքաց նախանձելի, և ամենուն զմայլելի իր գունդն համար, որ ամեն տեսող և քննող եւրոպացի զարմացուցեր է: Անունն ալ գեղեցիկ, այլ և խորհրդաւոր, և գեռ վիճի տակ, արդեօք եղբարց արիւն նշանակէ, հին և մոռացեալ աւանդութեամբ մի, ըստ որում և Թուրքք անուանեն Գարտաշ գանը և յաւելուածով Եփեսոս գաղտաշ գանը, ինչպէս և Սլաւոններին կ'ըսէ հայերէն՝ Եփեսոս արքայ արիւն, Թէ Աղբիւրներու արիւն. որովհետեւ ընդհանրապէս լեւոնց քարքարոտ կողմեր՝ աղբիւրներու եզրք կու գտուի: Անդդիացի աշուտական (1) մի՛ որ իբրեւ 50 տարի առաջ բարձր Հայոց կողմերը չըլեր և ծաղկաքաղ ըրեր էր, « Դեռ դրախտին Թէ. » Թեւ մնացորդ (մնչչոյ՞) ըստ մերոց բանասիրաց) միան, կ'ըսէ, ինչուան մեր օրեւ. » ըսու ալ, գեղեցկագոյն ծաղկանց կերպարանաց վրայ. զոր հաւաքեցի այն լեռ. » նարբոյն վրայ՝ ուսկից երեք գետք կու բղխեն և հեռաւոր ծովեր կ'երթան: Թէ. » պէտ անոնց մէկն ուսումիական լատին անուն ալ ունի, բայց և ոչ մէկ բոյս » մի տնոր նման երեւցեր է յԵւրոպա, և որչափ ալ հնարք ու ջանք ըլլայ՝ ան. » կարելի է հօն հասցնել: Այս ամենագեղեցիկ բերքն է Իսթն եղբարց արիւնն » (Աղբերաց արիւնն), զոր Եւրոպացիք կոչեր են Ravanea, կամ Phelippea (2) » coccinea, որ մակարոյս (parasite) մ'է ի վերայ օշինդրի: Ասկէ գեղեցիկ ծաղիկ » կարելի չէ երեւակայել. ձեռով նման է շուշանի (լաւ եւս՝ վարդի) 9 կամ 10 մատ. » նաչափ երկայն ցօղունովն, որ հանդերձ ծաղկամբն և ամեն մասամբք՝ բոստ. » բախալ Թաւիի կու նմանի. կու գտնուի Կարնոյ քաղաքի լեւոնց կողմերը, շատ » հեղ Արեւելեան Morina կոչուածին հետ, որ նշանաւոր տեսակ մի է Ալքսանի, » ծաղկընդուն ցօղունին վերէն ի վար, տեսքով և հոտով նման ճանկիկի » (Chevreuille), — Մեր Հարց մէկն ալ ստորագրէ Աղբերաց արիւնը, « Ամենեւին » անտերեւ, ցօղունն խողովակածեւ երկայն կոր և մութ կարմիր. ի դադաթանն » է բաժակն որ է ծաղկին, ամենակենդանի գեղեցիկ կարմիր. բաժակն հինգ » տերեւ բաժանեալ, և ի միջին երկու սեռ տերեւք՝ լեզուածեւ փակեալք (կը. » պած) կարմիր տերեւոցն. նոյնպէս և երկու ծիւղք, որոց ծայրն կայ ծաղիկ » մանր դեղին գունով (սերմնական մասունքն). զբաժակն պատէ մաշկ երկայն » բարակ տերեւանման. արմատն նմանի փղբր ինչ Չընծաղկի, բայց սա ունի և » մազմզուկս: Մէկ բառով կարմիր գոյնը նշանակէ Սլաւոններին. « Դըրմըզ Եփեսոսաղբար արիւն: » — Յետապահուց Նախ Դուռնըֆոր տեսեր և ստորագրեր է. անոր համար իր անուամբ ալ կոչուի Anoplantus Tourneforti (3), առաջին բառն յաւնարենէ կու նշանակէ բուսոյն մերկ կամ լերկ ըլլալը տերեւ շունենալով, այլ Թեփի պէս բաներ: Իրմէ մէկ ու կէս դար վերջը Պուհսէ գերմանացին (Buhse) նոյն կողմերը ուր Դուռնըֆոր տեսեր էր Աղբերաց արիւնը (Ճաղրուի կամ Ճահ. կոչ գետաշուղիին) որոնելով՝ գտաւ այն « հազուադէպ զարմանալի բոյսը », ինչպէս կ'ըսէ, (hochst seltene merkwürdige Pflanze). և կու նկարագրէ վերոյգրեւոյց պէս, և մէկ ծաղիկ միայն ունենալն, մէջին երկու սեռ մաշկներն ալ կու նմանեւցնէ ծաղկին վրայ նստած միջատներու: — Մաղկին Թերթերն կամ փերթերն հինգ ըստեցան, Թէ և Ժ Սրուանձտեան՝ երեք կ'ըսէ (Մանանայ, 441), ուրիշներն աւելի շատ և բարդ կ'ըսեն. գուցէ զանազան տեսակք ալ ըլլան: Ինչուան

1. Lord Curzon Robert.

2. Յանուն Phelipeaux de Pontchartin ծովապետի Ժ.Գ. Լազարիէի:

3. Կ'ըսուի եւս ուրիշ գետնականի մի տեսակով. Anoplantus Bibersteinii.

» ծառնոթ վայրի շուշան »: Ուրիշ տեղ ալ կ'անուանէ « Հայաստանի գեղեցկագոյն ալպեան (լեռնային) բոյան, պանշերապայծառ ծիրանեգոյն » (1): Մեր բժշկապետին (Ամիրոս.) անծանոթ թուի այս հայրենի բոյսս. ի կարգի բանիցն չի յիշեր. իսկ ի շարակն (ինչպէս կ'անուանէ զցանկ բացատրեալ և յապացատրեալ Բառիցն), միայն զանունն յիշէ, « Աղբրաց արին, որ է..... » և չի գտներ նոյնանիշ անուն օտարս — Բժշկութեան կամ դեղոց մէջ Աղբրաց արեան գործածուիլը յիշէ մեր մեծագոյն բժշկապետն Մխիթար Հերացի:

54. Աղեկատիկ.

Նոր տառն հնարուած կամ յարմարցուցած բառ կ'երեւի, *L. Sphondylium* կամ *Branca ursina* կոչուած բուսոյ համար, որ *Փ. կոչուի Boree*, կամ *Գերմանական Ականթ, Acanthe d'Allemagne*. Ռ- Медвежья лапка. Մեր Մմաստացին ալ Արաբացիէն առած նոյն յոյն և լատին բառով յիշէ, քիչ մ'ալ խանգարելով, « Սոքս » դունտիլիոն. ինքն խոտմն է, որ տերեւն նման է Զինարին (Սօսիի) տերեւին, » և յերկայնութիւնն մէկ կանգուն լինի. գազաթն նման է Սամիթի գազաթին, » և սպիտակ ծաղիկ կ'ունենայ, և տակն այլ սպիտակ կու լինի, ի բոլկ կու » նմանի. և ինքն ի բայ տեղեր կու բուսնի »:

55. Աղծապաստ.

Ամիրտովմայ զըրբէն է. հայկական թէ օտար, յիսա՞ն թէ ծառած. ստուգութեան կարօտի. իր բացատրածն այս է. « Ինքն ծառմն է որ ի Տանձննի կու » նմանի, բայց շատ փշեր ունի, և պտուղն ի Մրտենու պտուղ կու նմանի. և թէ » իր պտղէն ուտեն՝ օգտէ հին փորացաւութեան և լուծման... և թէ գտակն » սպեղանի առնեն և դնեն ի վրայ ճառահաթին՝ օգտէ »:

56. * Աղծեկ.

Լատինարէն *Althea* բառն է տառադարձեալ, հայերէնն է *Տուրտ*:

57. Աղիմ.

Գալիենոսի բառից կարգին դրուած է զուգանիշ *Կնիդոսի*, որ է *Cnidium*. *Փ. Cusson*.

Աղինճ — տ. Եղինճ.

58. Աղնկտակ. Աղնտակ. Աղնկտան. Աղնկուտաս. Աղջիկտակ. Աղջկուտակ.

Այսպէս զանազան կերպով գրուած, որ կըրնար վերոյգրեալ Աղինճ բուսոյ տակն

1. Die schönste Alpenblume Armeniens *Anoplangtis Bibersteinij*, von prächtiger Purpurfarbe. Նշանակէս կ'անուանէ *և Տէֆոնդէն փուսնի բուսաբանն, ճամայեղ Lathraea* բուսոյ (նոր զուգելով, *Lathraea Phelipæa*, d'un pourpre violet.

կարծուիլ. բայց բժշկական բառգիրք կ'իմացընեն հասարակօրէն ծանօթ կամ ընտանի, «Տանու Ալնկուտատ», ըստ Միս. Հերացւոյ, որ Մոլոն է (L. Malva, ֆ. МАЛВО), որ ուրիշ շատ աւանական կամ զաւառական համանիշ անուններ ալ ունի, որք պիտի յիշուին իրենց այրբնական կարգին:

59. Աղուշքանկ կամ Աղուէշքանկ.

Ոմանք նոյն համարին զսա և զհանգ, և ոմանք տարբեր: Ծանօթ է բոյսս L. Hyoscyamus անուամբ. ֆ. Iusquiam. պարսկերէն Պէնկ կ'ըսուի և անկէ աւարացեալ Պենն, այսպէս գրուի Ամիրտ. բառագրոց մէջ, բայց բացատրութիւնն թուրքերէն գրուած է, և միայն բժշկական գեղն և օգուտն, ըստ զանազան բժշկաց' յորոց հաւաքեր է Պէյթար, որ Պէնն անուամբ կուստորագրէ՝ բայց կ'իմացընէ ալ՝ որ արարերէն Սիքրան կ'ըսեն. զայս յիշէ և Ամիրտ. «Սիքրան ըլ-յարսի (արարի) Պաննն է»:

Իսկ ինքն Պանն անուամբ յիշէ և գրէ. «Պանն, որ է Պագր-ըլ-» Պանն (Բանգի հունտ), Պար-» սիկն Պանն ասէ, որ է Աղ-» վեշքանկն հայերէն բառով. և » ինքն երեք ցեղ է. սպիտակ է, » սև է և կարմիր է. լաւն այն է՝ » որ սպիտակ լինի»: — Դար-» ձեալ իբրեւ տարբեր բոյս՝ գրէ. » Պանն, ինքն խոտ է, և հունտն » ի պտկընեցու մէջէ է. երկու » ազգ է, սպիտակ և սև, ա-» ղէկն սպիտակ հունտն է»:

Վաստակոց գրոց մէջ յիշուի իբրեւ գեղ՝ Աղշպենկ և Աղշքանկ գրութեամբ (զլ. ԽԲ. ՅԼ.) զոր օրինակ, «Ոձահարի և կորահարի խաթած տեղն» օծ... Աղշքանկի տերեւին ջրովն»։ Եւ այն ջուրն գործածել խրատէ նաեւ սէզը և նման խոնաւ բոյսերը ցամբեցընելու համար: Աղշպենկ և եւրոպացի ճանապարհորդք յիշեն այս բոյսս Կարնոյ, Թորթուսի, Շիբակայ, Բասենոյ, Լոուուայ, Երեւանայ և այլ կողմեր:

Աղուշքանկ